

ДОВГОТРИВАЛА ФОРТИФІКАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: РЕТРОСПЕКЦІЯ

© Коваль М.В., 2014

Досліджено проблеми розвитку довготривалої фортифікації на теренах України в контексті історії світової фортифікації.

Ключові слова: Україна, довготривала фортифікація, укріплене поселення, оборонна споруда, городище, вал, рів, башта, бійниця, брама, укріплений район.

The article concerns the problem of development of long-term fortification within the territory of Ukraine in the context of history of world fortification. The author defines the notion of fortification constructions as artificial construction built in order to be protected from enemies. Besides the author stresses upon the historical aspect of fortification constructions and it has been pointed that people started building the fortification constructions at the definite stage of their development – in the period of transferring to camp and class society. From that time the phenomenon of war became a permanent companion of human communities and open settlements of primitive era gradually turned into fortified settlements of tribal communities – ancient sites. In Ukraine such fortification construction appeared in the IV-IIIth millennia B.C. They were enormous fortified settlements reaching 300 – 400 ha.

Later forms of long-term fortification gradually changed that depended on the development of offensive armament – first of all artillery. Generally in the history four periods are distinguished. They are the following:

From ancient times to appearance of firearms (to the middle of XIVth century);

From XIVth century to implementation of rifled artillery (to the middle of XIXth century);

For the middle of XIXth century to 1885, invention of high-explosive bomb;

From the period of high-explosive bomb until today.

According to these periods of history of world fortification the author draws attention towards constructions of long-term fortification built on the territory of Ukraine: in the times of Trypillian culture and following archeological cultures; Scythian settlements; watch and defence system on south frontiers of Kyiv Rus; castles of the Polish Kingdom; defence sector, outpost, fortresses of the Russian empire; fortified lines and fortified sections of the Soviet period etc.

The Slavic people followed the traditions of their predecessors and they organized defence and protection by means of ramparts that were aimed at performing of functions of watchtowers. Besides the settlements were fortified. The examples of these fortified settlements can be seen on the territory of Ukraine. Currently they are estimated to 1500 places. The size of fortification depended on the size of the settlements: small villages had one rampart and some ditches, but town were protected with fortification from two or three ramparts.

The Galicia-Volyn principality developed new type of fortification for protection of the country's borders: towns-fortresses. The Prince Danylo Halytskyi built more than 70 fortresses that frightened The Mongolian and Tatar troops. Later separate outposts were built. The system was effective for protection from unexpected invasions.

The further development of fortification constructions concerned pentagonal building – bastion. The number of bastions increased and they comprised fortification line. The fortification line approach was rather efficient and it ensured safety for the inhabitants of the country. But the development of weapon resulted in necessity of improvement of fortification construction as well.

The demolition bomb could destroy any bastion and new type of fortification appeared – fortified groups. They concerned long-term stronghold and they ensured reliable protection from new weapons. The Ukrainians military engineers followed German constructors and organized they fortification system by the example of Feste or Panzergruppen fortified groups.

The period between two world wars was very productive for fortification construction. Military engineers developed many approaches to fortification systems. In Ukraine scientists distinguish three stages of building fortification construction in this period. At the first stage (1929-1936) principal fortification constructions were built: Kyiv, Korosten, Letychiv, Novohrad-Volynskiy, Mohyliv-Yampil, Pybnytskyi, and Typaspol fortified areas. At the second stage (1938-1939) Ostropil, Didovichi, Shepetivka-Starokostiantyniv, Proskuriv and Kamianets-Podilskiy fortification area were built. An the third (1940-1941) one touches upon construction of Kovel, Volodymyr-Volynskiy, Strimulovskiy, Rava-Ruska, Premyshl and Chernivtsi fortification area.

In conclusion, the author asserts that the problem of fortification preparation has been existing during the whole history of human civilization. Ukraine was not an exception, moreover, long-term fortification was a permanent companion of people's life because of geopolitical reasons.

Key words: Ukraine, long-term fortification, fortified settlement, defence construction, site, rampant, gun slot, gate, fortified section.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Будівництво і використання оборонних споруд – одна з найбагатших сторінок вітчизняної історії, адже повсякчас українському народу доводилось вирішувати проблему захисту своїх територій. Багаті й благодатні українські землі завжди притягували ласих до чужого добра грабіжників і загарбників. Не були довговічними дипломатичні угоди, не допомагали могутні патрони – з року в рік, тисячі років українці змушені були думати про оборону й охорону своєї землі. Як наслідок по всій території України існує безліч споруд, які будували наші предки для того, аби убезпечити себе від ворожих нападів.

Можна стверджувати, що сьогодні Україна є своєрідним музеєм історії фортифікації з унікальним різноманіттям цих історичних пам'яток. У жодній країні світу не зібрана така величезна кількість різномірних за формою та будовою укріплень, за якими можливо прослідкувати розвиток фортифікаційних форм від їх зародження до сучасності.

Тисячі цих могутніх свідків минулих часів розкидано по Україні. Вони зберігають пам'ять про державотворчу діяльність наших предків, їх важку працю задля оборони своєї землі й доблесну боротьбу з завойовниками, що становить інтерес у сучасних істориків та дослідників, а зважаючи на те, що фортифікація ХХ ст. – це ще досі потужні військово-інженерні споруди, то й у військовиків. Саме тому дослідження розвитку довготривалої прикордонної фортифікації в Україні має пізнавальне і наукове, а для сучасних військових інженерів ще й прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Сучасні науковці, дослідники й фахівці надають багато уваги цій проблемі. Так, у своїй статті А. Гуцал ознайомлює нас з укріпленнями, які зводили представники чорноліської культури в епоху раннього заліза [11], В. Грицюк проводить огляд розвитку військово-інженерного мистецтва скіфів [10]. М. Кучера досліджував Змієві вали [24], В. Бережинський – фортифікаційні споруди Київської Русі [3], О. Лесик [26] та О. Мацюк [27] обстежували замки, фортеці та монастирі України XIII–XVII ст. В. Пірко [33], М. Саппа [39], Г. Заїка [15], А. Бойко [4] досліджували фортифікацію Південно-Східної України, укріплення

Української та Дніпровської ліній, а О. Сіткарьова – історію проектування та будівництва Києво-Печерської фортеці в XVIII–XIX ст. [41]. Питаннями розвитку фортифікаційних ідей в СРСР цікавився К. Назаренко [30], аналізували загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних та південно-західних кордонах та досліджували окремі укріплені райони, чи їх складові частини А. Ісаєв [13], А. Хорьков [43], А. Кузяк і В. Камінський [23], І. Данілов [13] разом з Гансом-Рудольфом Нойманном [14] та В. Гераськіним [9]. Але досі комплексного наукового дослідження питання розвитку довготривалої фортифікації на теренах України проведено не було.

Тому **метою цієї статті** є дослідження проблеми розвитку довготривалої фортифікації на теренах України в контексті історії світової фортифікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. В. Шперк, один з визнаних істориків фортифікаційної справи, вважав, погоджуючись з Ф. Енгельсом, що штучні споруди, котрі будувались для захисту від ворога, об'єднані загальним поняттям „фортифікаційні споруди”, люди починають створювати на визначеному етапі свого розвитку – в період переходу від первісного до класового суспільства. Саме з цього часу таке явище, як війна, стає постійним супутником людських спільностей і відкриті поселення первісної доби поступово замінюються укріпленими поселеннями родових общин – городищами [48, с. 11]. Хоча, на думку автора, який загалом погоджується з визначенням часу початку розвитку фортифікації, головну причину тут слід вбачати не в станово-класовому розшаруванні, а в значному розвитку знарядь праці, й, відповідно, продуктивності праці, що спричинило можливість накопичення багатств і, як бажання їх відібрати, так і прагнення їх захистити, а також можливість спорудження для цього відповідних фортифікацій.

Необхідність захистити себе від нападу ворога позначилась передусім на розташуванні давніх поселень – їх почали будувати у важкодоступній місцевості. З часом природні перепони почали доповнювати штучними – ровами, палісадами з колод, стінами з необробленого каменю тощо [48, с. 11].

В Україні такого типу укріплення виникають у IV–III тисячолітті до Р. Х. за часів Трипільської культури. Вже на той час – це грандіозні за розмірами укріплені поселення, що досягають розмірів 300–400 га.

За часів зрубної культури в XVI–XII ст. до Р. Х. для захисту селищ зводили спеціальні оборонні спорудження – частоколи [10, с. 6].

У VIII–VII ст. до Р. Х. на території Середнього Подністров'я систему складних дерево-земляних, з використанням каміння, фортифікацій створили чорнолісці [11, с. 116].

Формування племен та племінних союзів зумовило появу постійних племінних територій, які спочатку ще не мали яскраво виражених кордонів і були відокремленими один від одного нейтральними смугами землі, на яких утворювались штучні перепони.

У слов'ян, галлів, германців – це смуги лісів, що посилювались засіками. У них заборонялись вирубки, прокладення доріг, тому з часом вони ставали зовсім непрохідними. А на найзагрозливіших напрямках насипались земляні вали, котрі мали відповідні укріплення і варту для охорони.

Наприкінці VII – на початку VI ст. до Р. Х. в пізніші часи на цих землях довго не було такої концентрації пам'яток осілости. Особливу зацікавленість становлять скіфські городища-велетні. Більське городище на річці Ворсклі займало площу 5013 га [29, с. 27]. Ходосівське городище поблизу Києва – 2000 га, Трахтемирівське в Пороссі – 500 га, городище Мельники і Мотронинське в басейні Тясмину – по 200 га [12, с. 85]. Вони мали могутні фортифікаційні комплекси. Так, висота валів Більського городища ще сьогодні становить 9 м, глибина рову – 6 м, ширина рову – до 14 м. На гребенях його валів була споруджена дерев'яна захисна стіна. Протяжність цих дерево-земляних укріплень перевищує 35 км [22].

З розвитком продуктивних сил суспільства, виникненням рабовласницьких державних утворень замість самодіючої військової організації з'являється спеціальний військовий інститут – армія. У зв'язку з цим розвивається військово мистецтво і військова техніка, а це спричиняє

удосконалення укріплень, що підтверджує й поява спеціальної літератури, зокрема робіт Філона Візантійського (III ст. до Р. Х.), Вітрувія (I ст. до Р. Х.) [8], Вегеція (IV ст.) [7] та ін. З цього часу і надалі перед будівельниками укріплень постає завдання з посилення їх властивостей. Тому від похилих земляних укріплень відбувається перехід до вертикальних стін, подолати які без спеціальних засобів було неможливо.

Доволі швидко, зважаючи на те, що осадна техніка теж постійно розвивалась [31], творці укріплень досягають вражаючих результатів, споруджуючи грандіозні оборонні комплекси. Так, стіни урартського Гарні сягали висоти 15 м і були складені з базальтових плит вагою по 5–6 тонн. Столиця персидської держави Сузи була обнесена мурами висотою до 20 м, а стіни палацу царя сягали висоти 30 м [48, с. 13]. Ширина стін Вавілоу мала 21 метр [49, с. 14].

Разом з удосконаленням технологій і матеріалів (у Римі було відкрито пуцолановий цемент), ускладнювалось і само будівництво. Так з'явився парапет (брустверна стінка), який згодом доповнюється зубцями і бійницями, виступи стін, що з часом трансформуються в башти, подвійні – потрійні стіни, окремі укріплення брам тощо.

У цей час централізовані держави для захисту своєї території розробляють низку відповідних заходів, зокрема й за військово-інженерної підготовки території країни, котра, переважно, полягала у будівництві різних укріплень на кордонах і в глибині країни, тобто в фортифікаційній підготовці території.

Основними формами фортифікаційної підготовки стали: суцільні прикордонні укріплені лінії; система окремих укріплень; їх комбінація.

Суцільні прикордонні укріплені лінії створювались шляхом будівництва земляних валів і ровів чи кам'яних стін, що прикривали на значному відтинку ділянки кордону. На валу чи стіні будувались вежі чи башти. Вони створювались зазвичай на тих ділянках де не передбачалось вести агресивні дії, але очікувались постійні напади менш розвинутих народів.

Найграндіознішим прикладом укріплених ліній є Велика китайська стіна, збудована протягом IV–III ст. до Р. Х. Загальна довжина її становила майже 4 тис. км. Через кожні 60–100 метрів були збудовані вежі. Висота сягала 10–15 метрів, ширина внизу – 8, по верху – близько 5 метрів [2, с. 187–190].

Якщо ж передбачались активні дії, то у важливих у військовому відношенні пунктах, на найбільш небезпечних напрямках, кордони прикривались окремими зімкнутими довготривалими укріпленнями-фортецями, тобто стратегічними пунктами, що мали постійний гарнізон, озброєння і запаси, і були призначені для тривалої кругової оборони. Такі фортеці розташовували в один чи кілька рядів.

Такими фортецями був прикритий південний кордон Єгипту – з Нубією, що проходив по першому порогу Нілу. Спорудження їх почалось при Аменемхеті I (XX ст. до Р. Х.) [40, с. 77–78].

Змішаний характер мала фортифікаційна підготовка північного кордону Римської імперії в період занепаду. Римські прикордонні укріплення, що отримали назву ліній, складались частково з земляних валів з ровами попереду, частково з порівняно невисоких кам'яних стін. Вздовж ліній, на відстані близько 500 м одна від одної були розташовані сторожові вежі чи башти, з яких у разі появи ворога подавались вогневі чи димові сигнали.

Вздовж ліній, на відстані до 15 км, були розташовані невеликі зімкнуті кам'яні чи земляні укріплення – кастели, розмірами до 150×160 м, кожна на гарнізон у 100–200 осіб. У глибині, на віддаленні від ліній на 4–8 км, розташовувались більші кастели – на гарнізон 400–600 осіб. Потім, в глибині території, розміщались укріплені табори основних сил.

На випадок прориву супротивника всі більш-менш важливі населені пункти в глибині держави зводились як міста-фортеці. Отже, вся територія до певної міри підготовлювалась в фортифікаційному відношенні [48, с. 24–28].

В епоху раннього середньовіччя країни продовжують використовувати опрацьовані попередниками методи захисту територій, хто розвиваючи та удосконалюючи їх, а хто просто користуючись надбаним. Так, фортифікаційна підготовка Візантійської імперії, що виникла в IV столітті нашої ери теж мала змішаний характер [18, с. 80].

У цей час слов'яни, продовжуючи традиції попередників, оборону і захист своїх територій організовували за допомогою насипних валів, які охороняли дозори на вежах, а поселень – будівництвом укріплених городів. Україна й досі вкрита великою кількістю городищ того часу, яких нараховують до півтори тисячі. Укріплення складалося з валів і ровів. Вал був кілька метрів заввишки, але там, де доступ був легкий, клали вали вищі. У більших городах вали йшли двома-трьома рядами [18, с. 7].

На значно вищий рівень фортифікаційної підготовки території, зважаючи на смертельну загрозу печенізької навали та можливості централізованої держави, виходять наші предки в період Київської Русі. Для захисту своєї території князі вживають низку заходів. Одним з них стало відповідне розміщення збройних сил на кордонах і в глибині країни. З цією метою протягом IX–XI ст. по всій території країни будували окремі укріплення та замки. „І сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи вздовж Десни, вздовж Остра і вздовж Трубежа, вздовж Сули і вздовж Стугни” – так згадує літописець про фортифікацію південного кордону, проведену князем Володимиром Святославовичем [25, с. 87].

Галицько-Волинське князівство свої рубежі також охороняло за рахунок міст-фортець. Щоб захистити свій народ, Данило Галицький збудував нові городи (всього понад 70) з могутніми укріпленнями, яких злякалися навіть монголо-татари, чому й наказав Бурундай розкидати їх у 1259 р. [24, с. 69-70].

Городи княжої доби можна поділити на три основні категорії. До першої потрібно зарахувати городи-гіганти, площа котрих становила десятки гектарів. Це – Київ, Чернігів та інші. Ці городи мали складне планування, що передбачало кілька укріплених районів.

Менші городи, такі, як Новгород-Сіверський, Вишгород, Луцьк, Червень, становили другу категорію. Вони теж мали складне планування, складались з 2–3 укріплених районів, або з зовнішнього укріплення і фортифікованого дитинця.

Численні городки-фортеці, котрі були розкидані по всій території країни, можна зарахувати до третьої категорії. Площа їх не перевищувала 1000 м², багато з них не мали й своїх назв і називались просто „городцями”. Вони теж були обнесені валами, на котрих будувались дерев'яні стіни і вежі. Із зовнішнього боку до них примикали рови. Часто їх будували як сторожові пости.

Укріплення городів складались з валів, ровів, заборол, стін, укріплених воріт, веж тощо [25, с. 385].

Дослідники вважають, що всього на території Київської Русі в X–XIII ст. існувало 1395 укріплених поселень, з яких лише 414 (29 %) згадуються в письмових джерелах [22, с. 62].

А у 80-х роках X ст. на кордоні від степу князь Володимир Святославович будує величній фортифікації – довгі лінії дерево-земляних валів з частоколами й іншими оборонними засобами, що сполучували прикордонні городи в одну монументальну оборонну систему. У літописах вали в Київському і Переяславському князівствах згадуються лише п'ять раз – у 1093, 1095, 1149, 1151, 1169 роках [1, с. 365]. Але їх докладно описують археологи.

По правому боці Дніпра вали були у двох місцях – над річками Стугною і Россю; на Лівобережжі над Трубежем, Сеймом і Сулою [37, с. 37].

Побудова кількох оборонних рубежів з продуманою системою фортець, валів, сигнальних веж зробила майже неможливим раптові вторгнення печенігів. Завдяки цим фортифікаціям наступ печенігів ослаб й Україна могла перейти до зачіпної боротьби зі степом [6, с. 119].

У другій половині XI ст. набіги половців змісили князів насипати ще одну лінію оборони – Дніпровську, від Києва до Росі тягнулась вона по правому березі Дніпра [38, с. 58-59]. У результаті до кінця XI ст. була створена єдина сторожова й оборонна система на південних рубежах Київської Русі. [20, с. 56].

Пізніше, коли загроза глибоких вторгнень минула, багато країн відмовились від будівництва фортець в середині країни, але прикордонні території (а українські землі до кінця XVIII ст. саме такими й залишались) продовжували входити в плани фортифікаційної підготовки. Тому й майже вся територія України до означеного часу була забудована укріпленнями. Так, О. Мацюк загальну

цифру оборонних споруд України доводить до 5000 об'єктів і, за його даними, саме на другу половину XVI – початок XVII ст. припадає бурхливий розвиток їхнього будівництва [27].

Щодо самої фортифікації, то значні зміни відбуваються в ній після того, як починають активно застосовувати вогнепальну зброю і особливо – артилерію. В результаті її застосування середньовічні укріплення, розраховані на примітивну осадну техніку, виявились надто слабкими і легко руйнувались. Розпочався пошук нових типів і конструкцій. Спочатку зі стін забираються всі виступаючі частини, які легко руйнувались – зубці, машікулі тощо. Потім зменшуються вежі й стіни, натомість з'являється рів, що все ж дозволяє утримувати загальну висоту. Відразу ж за стіною влаштовуються земляні насипи – валганги, на яких встановлюється артилерія. Частина землі попереду рову створювала невеликий похилий насип – гласіс, що теж прикривав стіну. Для фланкування підступів замість башт почали застосовувати ронделі – відкриті з тилу півкруглі виступи стіни [48, с. 48–49].

Проте це не дало очікуваного результату, були необхідні абсолютно нові види укріплень. Таке нове рішення було знайдено в застосуванні особливої п'ятикутної будівлі, яка замінила башти і ронделі – бастіону [16, с. 20].

Подальший розвиток фортифікаційного будівництва Д. Карбишев охарактеризував так: „Удосконалення артилерії постійно віддаляло стіну від окраїни міста, щоб тим самим віддалити гармату. Але врешті, заволодіти всіма позиціями, вигідними для артилерії атаки, стіна вже не могла і тоді від неї відриваються бастіони, змикаються в горже і виходять в поле. З'являється фортовий пояс... У подальшому форти змінюють свою форму, віддаляються від огорожі на 6–8 верст, з'являється друга лінія фортів, тобто створюється глибина позиції” [19, с. 237–239].

Врешті з появою фугасних бомб великого калібру (у 80-х роках XIX ст.) сила артилерійського вогню стає настільки великою, що окремих форти боротись з нею вже не може. З'являються „укріплені групи” (за іменем автора – „група Сандьє” – 1897 р.).

Група Сандьє, що об'єднувала лише один довготривалий опорний пункт, стала прототипом німецьких „укріплених груп”, названих „Feste” (тобто фортечки) чи „Panzergruppen” (броньові групи). Група форти feste представляє вже не опорну точку, а опорну площу. Закидати цю площу снарядами атакуючому набагато складніше, ніж невеликий форт. Гарнізон feste більше, вона більш самостійна. Feste має броньові батареї, радіус впливу її великий, віддаляється вона вже на 12–15 верст від огорожі. Перша така група була побудована в 1899 р. на вершині St.-Biaise, в 10 верстах на південний захід від центру фортеці Мец.

Ідея feste доволі швидко поширилась. Уже в 1908–1909 рр. схожі за задумом фортифікаційні „групи” пропонували будувати військові інженери Бельгії, Франції, Австрії, Росії [5, с. 199–207].

Специфічним був підхід до створення укріплень безпосередньо на кордоні в Україні та її метрополіях. Річ у тому, що Південно-Східну Європу до кінця XVIII ст. продовжував атакувати старий ворог – кочовики. Вони не облягали фортець, а обходили їх. І допоки існував такий ворог, найефективнішим засобом боротьби проти нього були укріплені лінії.

Час коли таких фортифікацій на нашому південно-східному кордоні не було, обійшовся жахливим винищенням народу, тому, як тільки на ці землі приходять централізовані держави, вони починають відроджувати плани оборонного будівництва на кордонах.

Але Польща зі своїх фортифікаційних прикордонних ідей: утворення засічних ліній і побудова замків кожні кілька миль; насипки валу вздовж Дністра, заповненого фортецями; оточення Таврійського півострова фортецями, реалізувала лише закладення міст-фортець і замків на подільських притоках Дністра та будівництво кількох фортець на Дніпрі [32].

А ось Російська імперія зуміла спорудити кілька засічних ліній в Україні: Ізюмську (1680–1683 рр.) [34, с. 26], Торську (1684 р.) [35], Українську – (1731–1735 рр.) поміж Сіверським Донцем і Дніпром [39] і Дніпровську (1770–1774 рр.) від Дніпра до Азовського моря [36].

У той час, коли на південно-східному прикордонні ще продовжується будівництво укріплених прикордонних ліній, на спокійнішому західному кордоні Російська імперія вже переходить до спорудження новішої системи фортифікаційної підготовки території. До неї входить комплекс форпостів, що з часу підписання „Трактату про вічний мир” (6 травня 1686 р.) починає

створюватись по кордоні з Польщею. Про будівництво форпостів свідчить велика кількість архівних матеріалів, що є в ЦДІА України [44].

У результаті було створено доволі сильну охоронну систему, адже тільки в Київському, Чернігівському та Стародубському полках у 1756 р. збудовано 254 форпости [45, арк. 3].

У 1782 р. був виданий указ „Про створення особливої митної лінії і сторожі для відвернення таємного провозу товарів” [46, арк. 844]. Відповідно військова прикордонна охорона, форпости були ліквідовані. Але в XIX ст. прикордонні формування набувають знову військового характеру, а за опорні пункти слугують фортеці, основною з яких в Україні була Київська [47, арк. 1-20].

У другій половині XIX ст. майже у всіх державах серйозно зайнялись зменшенням кількості фортець. Після війни 1870–1871 рр. на перше місце було висунуто питання про підготовку шляхів сполучення і особливо залізниць. Фортеці розглядали лише як засіб, що гарантував виконання планів війни і сприяв виконанню операцій [21, с. 15–16]. А враховуючи досвід оборонного фортифікаційного будівництва кінця XIX та початку XX ст. і місця та ролі фортець у війнах цього періоду, стало зрозуміло, що ідея класичної „круглої” фортеці остаточно дискредитувала себе. Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплення, розвитку засобів оборони і наступу привели до того, що з 20-х років XX ст. для фортифікаційної підготовки територій країн почали застосовувати укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР).

Укріплені лінії являли собою систему укріплених районів, оборонних позицій, вузлів опору і опорних пунктів, обладнаних довготривалими фортифікаційними спорудами і загородженнями, що зводилась вздовж державного кордону для прикриття важливих напрямків.

Укріпленим районом було названо район чи смугу місцевості, обладнану системою довготривалих і польових вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями й підготовлені для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами [42, с. 184–185].

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах Європи й Азії і відомі під узагальненими назвами: лінія Зігфріда (Німеччина), лінія Мажино (Франція), лінія Маннергейма (Фінляндія), лінія Метаксаса (Греція).

У цей же період створюються й укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону Радянського Союзу, що будувались у три етапи. Зокрема в Україні протягом 1929–1936 рр. в укріпленій лінії були збудовані основні фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Летичівського, Новоград-Волинського, Могилів-Ямпільського, Рибницького і Тираспольського УР. На другий етап (1938–1939 рр.) припадає створення Остропільського, Дідовіцького вузла оборони Новоград-Волинського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського й Кам'янець-Подільського УР. Протягом третього етапу (1940–1941 рр.) будуються Ковельський, Володимир-Волинський, Струмилівський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький УР.

Укріплені райони збудовані на першому і другому етапах належать до так званої „лінії Сталіна”, на третьому етапі – до „лінії Молотова”.

Зважаючи на перебіг військових дій, як в СРСР, так і в інших країнах укріплені лінії виконали певну функцію у боротьбі з наступаючим ворогом, однак не виправдали тих великих надій, котрі на них покладались.

Висновки. Отже, з досліджуваного матеріалу можна зробити висновки, що проблема фортифікаційної підготовки територій існує впродовж всієї історії людської цивілізації. Україна не була винятком, більше того, з причин геополітичного розташування довготривала фортифікація на її теренах мала масовий характер і була постійним супутником життя народу. Подальші дослідження стосуватимуться питання озброєння довготривалих фортифікаційних споруд України.

1. Антонович, В. Змієвы валы в пределах киевской земли / В. Антонович // Киевская старина. – Март 1884. – Т. VIII. – С. 358. 2. Бадак, А. Всемирная история. В 24 томах. Становление государств Азии / А. Бадак, И. Войнич, Н. Волчек. – Минск : Литература, 1996. – Т. 5. – 544 с. 3. Березинський, В. Г. Фортифікаційні споруди Київської Русі: в'їзди, ворота / В. Г. Березинський

В. Л. Топольський; НДЦ ГП ЗСУ, Український інститут воєнної історії. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2003. – 52 с. 4. Бойко, А. В. Фортеці нової дніпровської лінії та господарська інфраструктура запорізьких вольностей / А. В. Бойко // V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті наукового і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). – К.; Кам’янець-Подільський: Б. в., 1991. – С. 587–588. 5. Буйницький, Н. Современное состояние долговременной и временной фортификации / Н. Буйницький, Ф. Голенкин, В. Яковлев. – СПб., 1913. – 483 с. 6. Велика історія України: У 2 т. / Передм. д-ра І. П. Крип’якевича; Склав М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с. 7. Вегеций. Краткое изложение военного дела / Вегеций // Вестник древней истории. – 1940. – № 2. – С. 231–293. 8. Витрувий. Десять книг об архитектуре / Витрувий. – М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1936. – 331 с. 9. Гераськін, В. Сумні реалії колишніх укріплених районів / В. Гераськін, І. Данилов // Військо України. – 1999. – № 5–6. – С. 31–33. 10. Грицюк, В. М. Фортифікація скіфів / В. М. Грицюк. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – 32 с. 11. Гуцал, А. Ф. Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза / А. Ф. Гуцал // Матеріали XI Подільської історичної краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський: ОЮМ, 2004. – С. 115–119. 12. Давня історія України: В 3-х т. Інститут археології / НАН України. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 2. – 495 с. 13. Данилов, І. Советские укрепленные районы – прошлое и настоящее / И. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63. 14. Данилов І. В. Могилев-Ямпольський укріплений район / Данилов І. В., Ганс-Рудольф Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.): материалы и доклады – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88. 15. Заїка, Г. П. Українська лінія: Монографія / Г. П. Заїка / Відповід. ред., авт. Післямова Супруненко О. Б. – Київ–Полтава: Археологія, 2001. – 88 с. 16. Івашкевич І. Лекції по фортифікації, читанні в першому кадетському корпусі / І. Івашкевич. – Санкт-Петербург: Тип-я Императорской академии наук, 1860. – 305 с. – С. 20. 17. Ісаєв А. Антисуворов / А. Ісаєв. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с. 18. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., та ін. / Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с. 19. Карбышев, Д. М. Влияние условий борьбы на формы и принципы фортификации / Д. М. Карбышев. – М.: Воениздат, 1962. – 704 с. 20. Коринний Н. Н. Место и роль Переяславля-Русского в оборонной системе древнерусской столицы / Н. Н. Коринний // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию города Киева. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 56–58. 21. Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В. Н. Коханов. – М-Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1928, 295 с. 22. Куза А. В. Малые города в древней Руси X–XIII вв. / А. В. Куза // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию гор. Киева. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 61–65. 23. Кузяк А. Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928–1936 гг. / А. Г. Кузяк, В. В. Каминский // Крепость Россия. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75. 24. Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1987. – 204 с. 25. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с. 26. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с. 27. Мацюк О. Я. Замки і фортеці України. Стан та проблематика дослідження / О. Я. Мацюк // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 3. 28. Моруженко, А. А. Оборонительные сооружения Поворскля в скифскую эпоху / А. А. Моруженко // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 133–146. 29. Мурзін, В. Нільське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ – Гамбург – Полтава: Археологія, 1999. – 102 с. 30. Назаренко, К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20–30-х гг. XX века / К. Б. Назаренко. – Режим доступу: http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm. 31. Носов, К. С. Осадная техника Античности и средневековья / К. С. Носов. – СПб.: ООО „Издательство „Полигон”, 2003. – 362 с. 32. Петришин Г. Історичні системи укріплень в Україні / Г. Петришин // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 4. 33. Пірко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії / В. О. Пірко // УІЖ. – 1986. – № 8. –

С. 137–146.; Його ж. Дніпровська укріплена лінія // *Вопросы истории СССР*. – 1989. – Вып. 34. – С. 91–99. 34. Пірко, В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с. 35. Пірко В. А. Торская укріплена лінія / В. А. Пірко // *Вопросы истории*. – 1986. – № 1. – С. 173–184. 36. Пірко В. А. Дніпровська укріплена лінія / В. А. Пірко // *Вопросы истории СССР*. – 1989. – Вып. 34. – С. 91–99. 37. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1964. – 240 с. 38. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В. М. Рычка. – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с. 39. Саппа М. М. До питання про створення Української укріпленої лінії / М. М. Саппа // V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті наукового і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). – Київ – Кам.-Под.: Б. в., 1991. – С. 475–477. 40. Семянников Б. Первые пограничники / Б. Семянников // *Пограничник*. – 1997. – № 12. – С. 76–79. 41. Сіткарьова, О. С. Архітектура Києво-Печерської фортеці: Автореф. канд. дис. з архітектури: 18.00.01 / Українська академія мистецтв. – К., 1997. – 24 с. 42. Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1980. – Т. 8. – 685 с. 43. Хорьков, А. Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Т. Хорьков // *Военно-исторический журнал*. – 1987. – № 12. – С. 47–54. 44. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 1040.; – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 657. – Арк. 35; – Спр. 722. Арк. 1, б.; – Спр. 741. – Арк. 1-4; – Спр. 937. – Арк. 14-20; Спр. 1305. Арк. 10 зв.; – Спр. 1779. – Арк. 13-14; – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9612. – Арк. 4-4 зв. 45. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14298. 46. ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 47. 47. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 787. – Спр. 1475. 48. Шперк, В. Ф. История фортификации / В. Ф. Шперк. – М.: Издание ВИА, 1957. – 353 с. 49. Шульц, П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945–1950) / П. Н. Шульц // *История и археология древнего Крыма*. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – С. 61–93.